

БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО В БЕЛОМОРИЕТО

I. Надписи на надгробия¹

Георги Митринов

Резюме. Публикацията е посветена на неизследваното все още българско църковно-историческо наследство в Западна Тракия и Източна Егейска Македония. В нея се разглеждат оцелели епиграфски паметници с български следи от проучваните райони. Първата част е посветена на надгробните епиграфски паметници, които основно са гръцки текстове, писани с гръцка графика. Но сред тях се откриват и надписи на български език, оформени с кирилска графика.

Abstract. The publication is devoted to the unexplored yet Bulgarian church-historical heritage in Western Thrace and Eastern Aegean Macedonia. It studies remaining epigraphic records with Bulgarian traces from the researched regions. The first part examines gravestones epigraphic records that are mainly Greek texts written with Greek letters. But also inscriptions in Bulgarian language written with Cyrillic letters can be found among them as well.

Keywords: epigraphy, history, gravestones, classification, graphic peculiarities.

Увод

Беломорието е територия, населявана до първата половина на XX в. от компактно българско население. Названието, което е от домашен български произход, включва районите на Западна Тракия и Егейска Македония. Данни за българско присъствие там се откриват в османски данъчни регистри

¹ Публикацията се явява част от изследването „Българското църковно-историческо наследство в Беломорието“ – индивидуална тема по проекта „Изследване и издание на писмени паметници от X до XIX век като част от културно-историческото наследство и националната идентичност“ на Секцията за история на българския език към Института за български език. Трудът е приет за завършен на секционен заседание, проведено на 24.11.2014 г.

от XVII в. (Грозданова 1989, 278–321, 470–500). Запазените селищни имена (СИ) в Западна Тракия: Булгаркьой, Димотишки вилает (дн. грц. Елинохори, Димотишко), с. Манастир, Гюмюрджинска каза (вер. дн. грц. Монастирион, ном Комотини), Търнава, Гюмюрджинска каза (неустановено, но има р. Търнава, дн. грц. Филюри потамос), населени с немюсюлмански домакинства, показват по безспорен начин българския характер на местното население. Засвидетелствани са названия на селища, просъществували до замяната им с гръцки имена през първата половина на XX в., които са били населени с българско население до окончателното му прогонване през 20-те години на същия век от гръцките власти: Баш клисе (дн. грц. Протоклиси), Кара клисе (дн. грц. Мавроклиси), Каяджък (дн. грц. Кирияки), Котруджа (грц. Котроня – днес не съществува), Димотишка каза (Грозданова 1989, 471–475).

До голяма степен отбелязаните български названия на селищата в Източна Егейска Македония в османски документи от XVII в. са се запазили чак до замяната им с гръцки през първата половина на XX в., като преди това голяма част от местното българско население е прогонена. Така например от 45 включени СИ в Демирхисарски вилает за 1618–1625 г., единици са тези от чужд произход. Откриват се СИ Долни Порой (дн. грц. Като Пороя, ном Серес), Крушово (дн. грц. Ахладохорион, ном Серес), Кърчово (дн. грц. Каридохори, ном Серес), Голям и Малък Рупел (дн. грц. Клиди, ном Серес), Мътница (дн. грц. Макриница, ном Серес), Света Петка (дн. грц. Агия Параскеви, ном Килкис), Червище (дн. грц. Капнофитон, ном Серес) и др. (Грозданова 1989, 286–288). Подобна е картината и в списъците на селищата в Драмско, Сярско и Зъхненско. Откриват се например СИ: Зеляха, т.е. Зеляхово (дн. грц. Неа Зихни, ном Серес), Зърново кебир, т.е. Голямо Зърново (дн. грц. Като Неврокопион, ном Драма), Клепушна (дн. грц. Агриани, ном Серес), Локвица (дн. грц. Месолакия, ном Серес), Правище (дн. грц. Елефтеруполис, ном Драма), Радулево (дн. грц. Родоливос, ном Серес), Росилово (дн. грц. Харитомени, ном Драма), Скрижово (дн. грц. Скопя, ном Серес), Зъхненско; Баница, Сярско (не съществува), Дреново, Сярско (не съществува), Коприва (дн. грц. Химарос, ном Серес), Невояни (дн. грц. Вамвакя, ном Серес), Просеник (дн. грц. Скотуса, ном Серес), Раховица (дн. грц. Раховица, ном Серес) и др. (Грозданова 1989, 293–294, 297–299).

В статистиката за населението в Източна и Западна Тракия и Егейска Македония, публикувана в книжката „Етнография на вилаетите Адрианопол, Манастир и Салоники“ през 1878 г. от редакцията на цариградския в-к „Курьер д’Ориент“, се дава правдоподобна картина на българското присъствие в Беломорието през 70-те години на XIX в. Още повече, че данните са взети от регистъра на събирания в Османската империя данък бедел-и аскерие за 1873 г. в Одринския, Солунския и Битолския вилает (Статистика 1878, 5).

Целта на публикацията е да се приведат факти, оспорващи „истинността“ на данните на френския историк и етнограф А. Синве, публикувани в книгата му „Гърците в Отоманската империя, статистическо и етнограф-

ско проучване“, според които в Мизия и България имало 50 000 гърци, в Македония – 474 000, а в Тракия – 646 000 (Статистика 1878, 201). В тази статистика са включени всички български християнски села в Димотишко (каза Демотика) – с. 59–61, Дедеагачко (каза Фереджик) – с. 65–67, Гюмюрджинско (каза Гюмюрджина) – с. 67–69; Сярско (каза Серес) – с. 117–125, Демирхисарско (каза Демир Хисар) – с. 135–139, Зъхненско (каза Зъхна) – с. 145–147, Солунско (каза Солун) – с. 151–155, Воденско (каза Водина) – с. 156–159, Кукушко (каза Аврет Хисар) – с. 160–171.

В навечерието на Балканската война в диоцеза на Българската екзархия освен осем епархии, оглавявани от митрополити, са били включени и осем епархии в Македония и една в Одринско, управлявани от архиерейски наместници: Костурска, Леринска (Мъгленска), Воденска, Солунска, Поленинска (Кукушка), Серска, Мелнишка, Драмска и Одринска. В диоцеза имало около 1600 енорийски храма и параклиса, 78 манастира и 1310 свещеници (ЦИАИ Писмо).

През първата половина на XX в. българската народност в Беломорието и Одринско е подложена на унищожение, отначало от турската войска и башибозук при потушаване на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. Тогава от 92 въстанали български села 68 са опожарени и разорени. Голяма част от населението им е избито. По данни на ВМОРО общо в Македония и Одринско по време на въстанието са опожарени 205 села, а броят на загиналите е над 5000 души. Над 30 000 са бежанците в България. Част от селата, особено в Одринска Тракия, не се възстановяват.

По време на Междусъюзническата война от 1913 г. на практика Източна (Одринска) Тракия е обезбългарена. Местното българско християнско население, живеещо компактно в Одринско, Лозенградско, Бабаескийско, Визенско, Малкотърновско, Кешанско, Еносско, Малгарско, Узункюприйско, Чорленско, Силиврийско, е избито и прогонено, като оцелелите българи са подложени на грабеж, малтретиране, изнасилвания. Близко 200 000 българи са прогонени от родните им места.

Трагични са последствията от действията на гръцката армия, на гръцки чети и турския башибозук срещу мирното българско население в Беломорието по време на Балканската война през 1912–1913 г. и най-вече на Междусъюзническата война през 1913 г. Тогава са опожарени 161 български села с близо 16 000 къщи. Голям е броят на избитото население, а още по-голям е броят на бежанците, потърсили спасение в България. Оттогава има унищожени български села в Сярско, Демирхисарско, Ксантийско, Гюмюрджинско, Софлийско и в други райони, които повече не се възстановяват. По обобщени данни на ВМОРО, предадени и на обществениците, публикували резултатите от Карнегиевата анкета (ДБВ 1995), гръцките окупационни власти заграбили и обявили за гръцки 357 български църкви и параклиса, 22 читалища, около 120 училищни и частни библиотеки, 3 български печатници; 370 български основни, 25 класни и 4 средни училища (НОДМТ 1977, 293).

Следват гръцките гонения над изконното местно българско население през 20-те години на XX в., в резултат на които Западна Тракия е окончателно обезбългарена. Голяма част от оцелялото малобройно българско християнско население в Егейска Македония, след гоненията и принудителното изселване през 20-те години, е прогонено през 40-те години на века, в края на Втората световна война и по време на Гражданската война в Гърция. Подобни гонения, извършвани от турските власти през 20-те и 30-те години на XX в., има и в Одринско. В резултат на това в Източна (Одринска) и Западна (Беломорска) Тракия престава да съществува компактно българско християнско население. В Егейска Македония оцелява само българско християнско патриаршистко население, което обаче е принудено да се погърчи съвсем, приемайки официално да общува на гръцки език и да се самоопределя като гръцко. Днес, в началото на XXI в., в Източна Тракия има запазени и възстановени едва четири действащи български църковни храма, в Одрин и Истанбул. В Западна Тракия и Егейска Македония положението е по-различно. Тъй като в Гърция християнската религия е официална, във всяко оцеляло до днес бивше българско християнско село има църковен храм. И макар следите от българско присъствие в тези храмове до голяма степен да са заличени, те все пак съществуват.

В резултат на новите политически реалности в Европа и на Балканите, след като България стана член на Европейския съюз, се създадоха по-добри условия за културни връзки между съседните държави. Това даде възможност да се изследват културно-исторически паметници в тези държави от чужди учени. Макар все още трудно, вече могат да се правят проучвания, свързани с българското културно-историческо наследство в Турция и Гърция. Така бе започнато проучване на българското църковно-историческо наследство в Източна (Одринска) и Западна (Беломорска) Тракия, както и в Егейска Македония. То обхваща църковните храмове на някогашните български християнски села в Западна Тракия и Източна Егейска Македония, между долните течения на реките Марица и Струма. Повечето църковни храмове съществуват и днес. Значителна група от тях са претърпели частичен или цялостен ремонт, с който до голяма степен следите от българско присъствие там са премахнати. Става въпрос главно за кирилски фасадни надписи, надписи на икони и на църковна утвар, кирилски книги и др. Срещат се, макар и рядко, и стари български църкви, запазили предишния си облик, основно в интериора. Такива са старите църкви в селата: Дервент, Дедеагачко; Еникьой, Ксантийско; Волак, Драмско; Крушево, Демирхисарско, и др. Една част от храмовете са разрушени. Те са главно в несъществуващи вече български села, унищожени през Междусъюзническата война от 1913 г.: Баница, Лакос, Раховица, Сярко; Габрово, Ксантийско; Съчанли, Манастир, Калайджи дере, Гюмюрджинско; Тахтаджик, Пишмянкьой, Софлийско. Други са изоставени и не са възстановени по-късно, като по-новата църква в с. Горно Броди, Сярко (Митринов 2012, 71–78). Трети са оставени на доизживяване и не са действащи, като старата църква в с. Гюреджик, Драмско. В други села старите български църкви или бяха изоставени, като тази в с. Кру-

шево, Димотишко, или пък доскоро бяха използвани за стопански складове, като бившата униятска църква в с. Каяджик, Софлийско. Но отскоро последните два църковни храма се възстановяват, с цел да станат действащи. Разбира се, патронните им имена са променени, а при подновяването и незначителните останали следи от българското им минало са доунищожени. Така например патронно име „Св. Димитър“ на униятската църква в с. Каяджик е променено на „Агиа Кириаки“, т.е. „Св. Неделя“ (Митринов 2011, 44). Някои села вече са изоставени, в резултат на миграционни процеси в по-ново време (втората половина на XX в.), и църковните им храмове сега не са действащи, като тези в Котруджа, Софлийско и Домузdere, Дедеагачко (старото село). А някои храмове, като този в несъществуващото днес с. Бутим, Драмско, се рушат от природните стихии. Откриват се и храмове, изградени наново, като е запазена част от старите български постройки. Така в с. Раховица, Сярско, са издигнати отново западната стена и малка част от близките до нея краища на северната и южната стена от стария църковен храм, оформящи дворно помещение, след което е съграден новият гръцки църковен храм. Изцяло наново са съградени унищожените църковни храмове на селата: Калайджи дере, Гюмюрджинско; Доган Хисар, Дервент, Бадома, Дедеагачко; Каяджик, Софлийско (източноправославният храм „Св. Димитър“) и др.

Предмет на изследване

Проучването включва запазени и неунищожени все още фасадни надписи на църкви и камбанарии, стенописни надписи в църкви, надписи на икони, на камбани и на надгробия, в които се откриват следи от българското минало на някогашни български села в Беломорието. Всички те като епиграфски паметници са предмет на проучване от епиграфиката – наука, занимаваща се с изследване на надписи, създадени върху нетрадиционен материал – камък, печена и непечена глина, мазилка, метал, дърво и др. (Смядовски 1993, 1; Бешевлиев 1981, 9).

От голямото количество църковни храмове в българските християнски села в Беломорието до Балканската и Междусъюзническата война (1912–1913 г.), твърде малко са оцелелите до днес, в които се откриват следи от някогашно българско присъствие. След като тези селища попадат окончателно в границите на Гърция през 20-те години на XX в., почти във всички от тях са били заселени гръцки малоазийски бежанци. Освен това важна задача на гръцките власти е била да се отстранят всички следи от българското минало на старите български селища. Показателни са данните на А. Попстоилов – етнограф при щаба на Втора българска армия по време на Първата световна война, от обиколката му из Източна Македония през есента на 1916 г. За голямата църква в с. Крушево, Демирхисарско, той пише: „В Крушево има три черкви, от които двете са български и една гръцка. Българската църква „Св. Пророк Илия“, строена в 1870 г., е монументално здание с мраморни стълбове и изцяло с

дялани камъни. В Източна Македония тя е първата черква и никоя гръцка черква, градска или селска, не може да ѝ съперничи. За жал, и над тоя български божествен храм е поставена дамга от гърците: отвън е измазан със синя и бяла боя и изрисуван византийският герб; славянските надписи на иконите са заменени с гръцки; живописиста по стените ѝ на български светии заличена и пр. Намиращите се икони на св. Кирил и Методий с български надписи, последните са заличени и поставени по гръцки имена св. Иван и св. Яков... Иконописецът, който е преправял и боядисвал българските черкви в Демир Хисар, се казвал Никола, родом от Касандра“ (Експедиция 1993, 312). Така са били заличени фасадни надписи на църкви, стенописни надписи, надписи на надгробни кръстове и плочи и др.

В някои български села, където е имало патриаршистки и екзархийски църковен храм, след време екзархийският е бил разрушаван, както се е случило във Волак и Черешово, Драмско. Например екзархийският храм в с. Волак, Драмско, оцелява до 40-те години на XX в., когато по нареждане на гръцки военни, ръководещи строежа на отбранителни военни съоръжения в окрайнините на селото, бива разрушен. Интересна е съдбата на иконите от черешовския екзархийски църковен храм, които са били разпръснати из новопостроените църковни храмове в съседните български мохамедански села в Драмски Чеч, където са били настанени гръцки колонисти, бежанци от Мала Азия, на мястото на прогонените в Турция местни българоезични жители, изповядващи мюсюлманска религия. За нуждите на новите заселници е трябвало да се построят църковни храмове и тъй като не е имало средства да се закупи църковна утвар, е била използвана такава от разрушени български екзархийски храмове.

Но въпреки всичко са останали следи от стари надписи, макар и на гръцки език, показващи българското минало на местните църковни храмове. Поради силното гръцко влияние в тези български земи и поради продължилата почти до навечерието на Балканската война (1912–1913 г.) борба за отхвърляне зависимостта от Цариградската патриаршия и за приобщаване към Българската екзархия, в много български храмове, особено патриаршистки, е имало гръцки надписи, които впоследствие не са били премахнати от представителите на гръцкото духовенство, тъй като са били приемани като свидетелство за гръцкия характер на местното население. Но в тези надписи са запазени антропонимични и ойконимични данни за неговия български произход. Понякога в тях се откриват фонетични особености на местните рупски български говори (Стойков 1993, 120). Като по чудо на отделни места са оцелели и кирилски надписи, но те са истинска рядкост.

Досегашни изследвания на българското църковно-историческо наследство в Беломорието

Въпреки липсата на цялостни изследвания, посветени на българското църковно-историческо наследство в Беломорието, се срещат откъслечни дан-

ни за българските църковни храмове там. Сведения за църковните храмове (главно патронни имена и данни гъркомански или екзархийски е храмът) се откриват в публикацията на Г. Стрезов „Два санджака от Източна Македония“, която е посветена на българските села в Драмско и Сярско (Стрезов 1891, 1–37; 825–860). Все пак данните не са цялостни и са само за църквите на отделни селища. Подобни сведения се откриват и в изследването на В. Кънчов „Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница“ (Кънчов 1970). В него се споменава за време на построяване, големина, изографисване на църкви в отделни български села като Горно Броди, Сярско (с. 181), Старчища, Драмско (с. 192–193), и др. Данни за отделни църкви и за кирилски надписи в тях се откриват в рапортите на мобилизираните към щаба на българската армия български научни работници, обиколили Македония, в частност Драмско и Сярско, особено в рапортите на етнографа към Втора българска армия А. Попстоилов (Експедиция 1993, 292–326). Откъслечни сведения се откриват и в докладите на Б. Филов и на Ст. Л. Костов за надписи на църкви във Вардарска Македония (Експедиция 1993, 70–78; 290–292).

В един интересен материал на А. Даскалов „Из миналото на Неврокопско и близките му покрайнини“ се споменава за патронните имена на църквите в българските християнски села на Неврокопска каза и годината на построяването им, по данни от синодалната архива на същата каза за 1910 г. (Даскалов 1932, 71–90). В книгата на Сп. Паскова „По следите на белия вятър. Спомени на егейски бежанци от Драмска, Сярска и Зиляховска околия“ (Паскова 2008) също има кратки сведения на бежанци за църквите на някои от българските християнски села в Драмско и Сярско.

По-малко са публикациите, свързани с българското църковно-историческо наследство в Западна Тракия. Ценна в това отношение е наскоро излязлата книга на Д. Шалапатов „Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия“. В нея са дадени сведения за църквите в българските християнски селища в областта, патронните им имена, както и названия на параклиси и на християнски оброчища в землищата на селищата (Шалапатов 2011). Но авторът не посочва конкретни библиографски източници, от които е черпил информация, още повече, че понякога са налице различия в отделни източници за това кога е построен и осветен даден църковен храм.

Основна цел и задачи

Основната цел на изследването е да се проучат някогашните църковни храмове и старите гробища в българските селища от Беломорието. Произтичащите от нея по-важни задачи са:

- възстановяване на селищната мрежа на някогашните български християнски селища в Беломорието;
- събиране на данни от писмени източници за църковните храмове в тези селища;

- изготвяне на картотека на храмовете, в които има следи от предишно българско присъствие, като се опишат тези следи: запазени фасадни надписи, надписи на икони и на църковна утвар, надписи на надгробия;
- по възможност да се установят местата на унищожените някогашни български гробища в селищата, чиито надгробия след време, при подходящи условия да бъдат проучени;
- изследване на откритите надписи.

Хронологично писмените паметници се отнасят като цяло към XIX в., тъй като основно тогава в южните краища на българската етническа територия се строят масово църковни храмове. Според досегашните опити за класификация на българските епиграфски паметници, писмените паметници от XIX в. се обособяват като „български епиграфски паметници от епохата на османското владичество“ (КМЕ 1985, 667) или като „новобългарска епиграфика – от XV в. насам“ (Смядовски 1993, 2). Тъй като класификацията, предложена от Ст. Смядовски, съвпада с периодизацията в развитието на българския език: предписмен период; старобългарски период IX – XI в.; среднобългарски период XII – XIV в.; новобългарски период – от XV в. насам (Мирчев 1978, 47–64), в настоящото изследване е възприета неговата формулировка. Класификацията на Ст. Смядовски обхваща три периода: старобългарска епиграфика (IX – XI в.); среднобългарска епиграфика (XII – XIV в.); новобългарска епиграфика (от XV в. насам).

За съжаление, досега няма публикувани изследвания, посветени на български възрожденски епиграфски паметници от Беломорието. Напротив, дори в капитални трудове, посветени на българските църкви през Възраждането, църковните храмове от Беломорието не са включени. Като цяло църквите от райони, населени с българско население, които са останали извън териториите на днешната българска държава, не са предмет на проучване в такива публикации (Коева 1977; 2002; Димитров 1970; Мутафчиев 1973). Дори и в изследвания като това, посветено на надгробните плочи и кръстове по българските земи (Енчев 1994), в което се открива илюстративен материал, по наблюдения от Северна Добруджа и Вардарска Македония, данни за надгробия в Егейска Македония и Западна Тракия не се откриват. За съжаление, достъпът на български изследователи до тези райони за немалки периоди от време е бил невъзможен, а по стечение на обстоятелствата по време на Втората световна война, когато те са присъединени към България, не са били проведени проучвания. Така унищожените български следи по време на Междусъюзническата война (1913 г.) и по-късно, при гръцкото управление, не дават възможност да се възстанови цялостно картината на някогашното силно българско присъствие в Беломорието.

Опит за класификация на оцелелите до днес български възрожденски епиграфски паметници от Беломорието (Западна Тракия, Драмско и Сярско)

Темата за класификацията на българските епиграфски паметници от епохата на Възраждането не е разработена. Липсват и цялостни изследвания по този въпрос. В случая се ограничаваме основно върху епиграфски паметници, свързани с християнската религия (надписи на църкви, камбанарии и надгробни паметници). От друга страна, класифицирането на надписите с цел тяхното текстово проучване се ограничава в рамките на откритите епиграфски паметници. Например надписите от църкви са: фасадни, надписи на стенописи и по-рядко на икони. Не са открити надписи на църковна утвар (кръстове, свещници, купели и др.), каквито несъмнено е имало. Има данни за старата църква „Св. Арахангел“ (?) в южния край на с. Еникьой, Ксантийско (дн. грц. Ставруполи), строена вероятно през XV или XVI в., в която се съхранявали два старинни свещника. Те били пренесени от с. Даровас със старо име Иринца, разположено на запад от р. Места, чието българско население впоследствие бива помюсюлманчено. Свещниците били от мрамор, високи 1,50 м и с диаметър 0,20 см. На единия имало издълбан надпис „със старославянски букви“ *Марко грозд*, а на другия – *май 1164* (Вулев 1972, 69). Тъй като в книгата не е публикувана снимка на надписите, нито те са предадени с автентичния си графичен облик, т.е. „със старославянски букви“, тук двата надписа се привеждат така, както са изписани в публикацията. По-нататък авторът не съобщава нищо за съдбата на тези свещници.

На църквата „Св. Богородица“ в унищоженото през 1913 г. българско с. Габрово, Ксантийско, построена през 1832 г., е имало поставен „писан камен“ – плоча с надпис, датиран от същата година. Плочата с фасадния надпис съществувала до опожаряването на селото през 1913 г. (Коруев 1984, 31). Днес тя не се открива сред развалините на храма (Митринов 2010, 43–52).

Невъзможно е да се направи подробно изследване и на надписите на икони, тъй като на много места е трудно да се разгледа вътрешността на църковните храмове, а фотографирането е забранено. Освен това в повечето посетени църкви надписите върху иконите и стенописите са от по-ново време. Например в подновената църква „Св. Георги“ на несъществуващото днес някогашно българско с. Бадома, Дедеагачко, иконите на иконостаса са с гръцки надписи и са датирани от 1926 г., т.е. след окончателното прогонване на местното изконно българско население и установяването там на гръцки бежанци от Мала Азия. Показателно за отношението на гръцките власти, а и на гръцките военни към иконите и църковната утвар с български кирилски надписи е описаното унищожение на иконите с кирилски надписи в църквата на с. Черешница, Костурско, през октомври 1913 г. Тогава гръцки войници нахлуват в селото, вземат по-големите деца от местното училище и отиват в църквата. Командирът и войниците щателно преглеждат иконите и тези, кои-

то са с кирилски надписи, дават на децата да ги изнасят навън, където други войници ги натрошават и нацепват с щикове на пушките си. Накрая изгарят останките (Шклифов 2011, 59).

Надписите на камбанариите са фасадни и надписи на камбани. Интересно е, че все още се откриват оцелели кирилски надписи на камбани.

Според употребената графична система надписите биват гръцки и кирилски. Като цяло преобладават надписите на гръцки език – фасадни, на стенописи, на икони; надписи на надгробия. Това е така, защото кирилските български надписи са били системно унищожавани и заличавани. Всъщност оцелелите кирилски надписи са голяма рядкост. Налице са предимно остатъци от заличени български кирилски надписи, главно на стенописи, които обаче са свидетелство за българската история на местните църковни храмове. В отделни случаи се откриват кирилски надписи на надгробни плочи, на камбани и на камбанарии. Както бе отбелязано по-горе, в част от действащите църкви стенописите и иконописите са от 20-те години на XX в. и от по-късно, след изгонването на изконното българско население от родните му села и настаняването в тях на гръцки преселници, главно от Мала Азия. Такива храмове освен в Дедеагачко (в несъществуващото днес с. Бадома) има и в Драмско (с. Нови Калапот) и др. В друга група църкви са запазени стари гръцки надписи: в Сярско (с. Лакос, Фрацене), Драмско (с. Волак, Черешово), Димотишко (с. Елинохори, старо Булгаркьой) и др. Наличието на гръцки надписи върху стенописи, иконописи, надгробни паметници и др. от епохата на Възраждането и от по-ранна епоха съвпада с наблюденията на Е. Бакалова върху надписите на църковни стенописи в български църкви в територията на днешна България. Докато в периода X – XII в. надписите са гръцки, в следващия период XIII – XV в. запазените стенописи са български. А от XVI в. се появяват и гръцки надписи, като през XVII в. те преобладават (Бакалова 2010, 186–187). Несъмнено гръцката инвазия в южните краища на българското езиково землище е била доста по-силна. Така например В. Кънчов споменава в пътеписите си за един от най-богатите и хубави манастири в Македония – „Св. Иван“ („Св. Йоан Предтеча“) в долината на Бродската река, над гр. Сяр. Там, по сведения на калугер българин, преди Руско-турската освободителна война от 1877–1878 г. се водили ожесточени борби между българи и гърци, като българските калугери успели да надделеят. Но след войната игуменът бил грък и въпреки че от всичките близо 30 калугери само 5–6 били гърци от близките дарнашки села, българските калугери се страхували да демонстрират народностната си принадлежност, за да не бъдат подложени на гонения (Кънчов 1970, 177).

Тъй като в езиковедската ни литература епиграфиката се свързва главно с писмени паметници от старобългарския период на езика (Смядовски 1993) и от по-ранни периоди (Бешевлиев 1981), темата за класификацията на епиграфските паметници от епохата на Възраждането не е разработена. Това налага да се спрем на налични класификации на епиграфски паметници от по-ран-

ни периоди в развитието на езика ни. Интерес представлява предложената от Ст. Смядовски систематизация на старобългарските епиграфски паметници (Смядовски 1993, 46–47), която включва следните групи:

1. Надгробни и възпоменателни паметници;
2. Ктиторски и строителни надписи;
3. Летописни надписи;
4. Надписи с приписков характер;
5. Надписи за собственост;
6. *Varia* – в тази група са включени самотни дати, случайни подписи, не-идентифицирани надписи.

По нейно подобие може да се оформи класификация на възрожденските епиграфски паметници, поради липса на възприета досега такава. Но подобна класификация е приложима в изследване, посветено на голям брой открити епиграфски паметници. Поради тематичната и количествена ограниченост на включения в настоящото изследване епиграфски материал, тук се приема друга класификация, свързана както със спецификата му, така и с проучването му:

1. Надгробни надписи;
2. Фасадни надписи на църкви, камбанарии, училища, чешми;
3. Надписи на стенописи;
4. Надписи на икони;
5. Надписи на камбани.

Трябва да се отбележи и това, че настоящото изследване представлява преди всичко опит да се опишат епиграфски паметници от Източна Егейска Македония и Западна Тракия, в които се откриват данни за българско присъствие, без да има възможност темата да се изчерпи цялостно. Поради ред причини от екстралингвистичен характер не може да се приеме, че са спазени основните правила „за правилното разбиране и тълкуване на даден надпис“, формулирани от В. Бешевлиев: 1. точен препис; 2. правилно разчитане; 3. правилно езиково, т.е. граматично разбиране; 4. правилното му поставяне в неговата историческа обосновка (Бешевлиев 1981, 10). За съжаление, още първото условие не е спазено, поради невъзможност свободно да се разгледат епиграфските паметници на място и да се направят нужните фотографии, както и да се направи препис на текста. Нещо повече, немалка част от надписите са фотографирани скришом или набързо, за да се удостовери наличието им, без да се направят необходимите проучвания за размера на буквените знаци; на разстоянията между тях; на междуредията; на основата, върху която е положен надписът; на габаритите на плочите и др. Малко утешение е все пак, че с това се поставя едно начало, основа, от която след време, при по-подходящи условия, ще може цялостно да се проучат тези епиграфски паметници, ако оцелеят, разбира се, дотогава.

Текстовете от писмените паметници са дадени по утвърдения начин на изписване в научни изследвания по редове (Смядовски 1991; 1993; 1994;

1998; Андреев 2007). Запазени са пунктуацията и надредните знаци, доколкото ги има. Лигатурите са развързани, като под надписа подробно са описани по редове, свързани със знак (+). В кръгли скоби се изписват графемни от частично повреден надпис, които със сигурност могат да бъдат възстановени, а в правоъгълни скоби – такива, с които се възстановява унищожена част от надписа (Смядовски 1991, 193; Андреев 2007, 48).

1. Надгробни надписи

Темата за надписите на надгробни плочи, камъни и кръстове в гробищата на някогашните български села в Беломорието не е разработена. Една от причините е липсата на достатъчно открит епиграфски материал, тъй като почти изцяло старите български гробища са били унищожени от гръцките власти, за да се заличат всякакви следи от предишно българско присъствие там. Интерес представляват данните на Ас. Чилингиров за гробищата на някогашните български села в Северна Гърция, по данни от края на 70-те и началото на 80-те години на XX в. Тогава той има възможност да присъства на панихида в родопско село, близо до границата с България, провеждана на разбираем за него български език (най-вероятно става въпрос за село с българоезично население в Драмско, но не в Родопите, а може би в района на съседната малка планина Боздаг). Но когато заговаря жените на български, те захвърлят донесените от тях дарове и избягват. Изследователят разглежда внимателно гробището, но не открива нито едно надгробие с надпис на български език. Подобно старателно прочистване той открива и в Западна Егейска Македония. Според него всички български надписи били старателно унищожени в края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. По-късно гръцки учени направили своеобразна инвентаризация из районите на бившите български села, като част от поставена задача за доказване „по научен път на гръцкия характер на местното население“ (Чилингиров 2012, 206–207). Показателен е случаят с гробището до разрушената днес църква „Св. Богородица“ в с. Горно Броди, Сярско, което е превърнато във футболно игрище (Митринов 2012, 71–78).

Рядкост са оцелелите до днес надгробия от времето на съществуване на старите български гробища. Ако случайно се открие такова надгробие, то бързо бива скрито или унищожено, дори в днешно време. Откъслечни данни за български надгробия във Вардарска Македония публикува П. Динеков от свои теренни проучвания, проведени през 1941–1942 г., но без приложен снимков или рисунков материал (Динеков 1962, 37–53). И днес в дворовете на двете някогашни български църкви в гр. Скопие (Р Македония) „Св. Димитър“ и „Св. Спас“ могат да се открият надгробни плочи с надписи, поставени като дворна каменна настилка, върху която се ходи, и надписите се изтриват. Ас. Василиев определя такава употреба на надгробни плочи като „лош обичай, станал причина за изчезване на ценни плочи, които са били изтърквани от дълго ходене по тях или пък от употребата им за строителен материал“. Спо-

менава, че камбанарията на с. Столник, Елин Пелинско, е съградена от стари надгробни плочи и кръстове, както и оградният зид на църквата „Св Петър и Павел“ в Котел и др. (Василиев 1959, 101, 104).

Редки са данните за текстове на надгробни паметници в 13-томната сбирка с рисунки на надгробни кръстове от българското землище, включително и от Вардарска Македония, Западните покрайнини и Северна Добруджа, на художника Иван Енчев – Видю. За съжаление, първият том на изданието, в който са включени рисунки на надгробни кръстове от Беломорска Тракия, не се открива в архивната сбирка. Трябва да се отбележи, че повечето текстове не са преписани и публикувани, тъй като авторът е акцентувал на самото оформление на кръстовете (форма, украса, изработка и др.). Понякога в описанието на надгробието се споменава за наличен надпис, който обаче не е отбелязан в илюстрацията (Енчев 1994).

Рядкост са запазените надгробия с кирилски надписи в изследваните райони. Дори надгробният кръст от старото гробище в с. Крушево, Демирхисарско, открит и фотографиран през 90-те години на XX в., сега вече не може да се види на предишното му място. Включените в изследването надгробия са основно с надписи на гръцки език, в които са засвидетелствани антропониими от български произход и ойконими от по-старо време, някои от които също от български произход.

Тъй като засега липсва цялостно изследване на надгробните епиграфски паметници от епохата на Възраждането по българските земи, не е налице и тяхна общоприемлива класификация. Опити за класификация на надгробни паметници обаче не липсват. Изследователят Н. Райнов дели надгробните паметници в Копривщица на три групи: надгробни кръстове, паметни плочи, зидани извори, като последната група включва чешми с и без възпоменателни надписи (Райнов 1923, 213). В своето изследване „Каменни релефи“ Ас. Василиев отбелязва, че нашите „каменорезци“ от епохата на Възраждането продължават традицията на „художествено оформяване“ на надгробните плочи по нашите земи от „римско време“, т.е. да създават „плочи само с надписи, орнаментирани плочи с надписи и такива с портрети, макар и последните да са голяма рядкост“ (Василиев 1959, 103).

Понеже в настоящото изследване се акцентува не толкова на художественото оформление на надгробията, а на техните надписи, текстовете се разглеждат в две основни групи, според използвания език и графика: български и гръцки (съответно кирилска и гръцка графика). Отделно, при описанието на самите надгробия се обръща внимание на украсата им, както и на графичните и граматичните особености на текстовете. Ограниченото количество на епиграфския материал не дава възможност да се класифицират надгробията според това дали са само с текст, или с текст и украса. Тематично епиграфските паметници се разглеждат в две големи групи, според това дали са на надгробни камъни и кръстове, или на надгробни плочи.

1.1. Надгробия с кирилски надписи

Въпреки старателните опити на гръцките власти да унищожат всякакви следи от предишно българско присъствие в старите български селища в Беломорието, попаднали в територията на Гърция през първата половина на XX в., такива следи все още се откриват в: с. Малък Дервент (грц. Микро Дерио), Софлийско; с. Крушево (грц. Ахладохорион), Демирхисарско; с. Теке (грц. Таври), Софлийско.

Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско²

Надгробие то е с трапецовидна форма, с леко оширение към горния край, след което следва скосяване и завършек с остър връх. Малка ивица от горната лява част е отчупена.

Украса: в горния край, по средата са издълбани контурите на равнораменен кръст, стъпил на правоъгълна основа.

Текст: кирилски, петредов, шрифт бързописен. Буквите са вкопани с тънки линии. Междуредовите пространства не са очертани.

- р. 1: *тукъ почива праха*
- р. 2: *на покойний михаилъ*
- р. 3: *енчовъ починалъ*
- р. 4: *на 30 Декемврий*
- р. 5: *1902 год*

Графични особености

Антропонимите са изписани с начална малка буква, а единствено названието *Декемврий* е с начална главна буква. Употребена е графема *і* за звук *и* в краесловна наставка *–ий* на прилагателно *покойний* и на название на месец *Декемврий*. Графемите *ѣ* и *ч* са с еднакво начертание, включващо къса горна хоризонтална черта, скосена надолу в левия край, и дъгообразна линия наляво и надолу, извиваща надясно в долния край. В средисловие на думата *покойний* е отбелязана графема *и*, а не *й*. Графема *ѡ* в края на текста е с дъговидна извита линия нагоре, а не с подредна отвесна линия. Открива се наличие на графични думи, т.е. на слято изписани думи, навярно поради липса на място. Някои буквени знаци са разположени по-ниско или по-високо от основата на реда.

Употреба на подобен шрифт в текст на надгробна плоча не се открива сред надписите на проучени надгробия, датирани от XVIII – XIX в. в Копривщица (Райнов 1923, 213–283), в с. Факия, Бургаско, и в други български селища като Жеравна, Свищов, Търново и др. (Василиев 1959, 330–349). Все пак трябва да се отбележи, че надписът е по-късен, от началото на XX в., но пък в територия извън пределите на тогавашната българска държава. Интересно е

² Поради спецификата на периодичното издание, няма възможност да бъдат приложени фотографии на описаните епиграфски паметници, с няколко изключения.

Фиг. 1. Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско

да се спомене, че това е единственият открит засега кирилски надпис на надгробна плоча в унищоженото от гръцките власти старо българско гробище на с. Малък Дервент, Софлийско. Едва след като се проучат основно надписите на множество надгробни плочи, зарити в двора на църквата до новото гробище, ще могат да се направят изводи традиционна ли е употребата на такъв кирилски шрифт в надгробните надписи или това е частен случай.

Грамматични особености

Интерес представлява употребата на бащино име *енчовъ* 'Енчов'. За местните тракийски говори в Софлийско е характерен изговор на името в облик *Йанъчу*, а не типичният за балканските говори облик *Енчо* с преглас на гласна *а* в *е* (Стойков 1993, 107). За говорите в Софлийско е типичен изговор на гласна *а* в позиция пред твърда съгласна или сричка със задна гласна (*туйа̀гъ*, *пул'а̀нъ*, *йак*, *йа̀сна*, *йа̀сну*, *куша̀ръ* и др.), както и изговор на *ѐ* в позиция пред сричка с предна гласна или пред мека съгласна (*пиѐ̀ни*, *йѐ̀ки*, *йѐ̀сли*, *йѐ̀сни*, *йѐ̀гне* и др.). А варианти с *'а* се срещат „при едни и същи думи, но най-често при *йа̀гне*, *йа̀ре*“ (Бояджиев 1991, 126). Лично име (ЛИ) *Янчо* е засвидетелствано в писмени източници от XII в. (Заимов 1988). В случая не става ясно защо е изписан на надгробната плоча облик *Енчов*.

Надпис на надгробен кръст от двора на старата църква „Св. Архангел Михаил“ в с. Крушево, Демирхисарско

Надгробието е във форма на кръст, като горният край на отвесната греда е със закръглена форма. Във вътрешното ѝ пространство е изсечен богат орнаментиран кръст с детелини в краищата и с триъгълни серифи в долния край. В четирите полета между гредите на кръста са изсечени буквени знаци: над хоризонталната греда – вляво ЪС, вдясно ХС. Под хоризонталната греда е изписано: вляво ЊЇ, вдясно КЪА.

Надписът е вкопан, четириредов, разположен на хоризонталната греда на кръста. Писан е с кирилски букви на български език. Тъй като дясната част на хоризонталната греда е отчупена, текстът не може да се възстанови изцяло.

р. 1: ТУКА ЇЕ ПОЛОЖЕ...

р. 2: ОЕ БОГОВЪ АТАНАС...

р. 3: ЩЕНИКЪ, ВЯЧНУЮ ПА...

р. 4: АГЪ: 1875:

Графични особености

Някои буквени знаци са оформени с бързописен шрифт (*е, а, ж, т*), а други са характерни за уставно писмо (*Ъ, Б, В, Г, Н, И*).

Фиг. 2. Надпис на надгробен кръст от двора на старата църква „Св. Архангел Михаил“ в с. Крушево, Демирхисарско

Диалектни особености

Открива се употреба на йотувана гласна *е* (*йе*), която в началословие, под ударение е характерна за българските говори в Драмско и Сярско: *йѣтърва*, *йѣсен*, *йѣла* и др. (Иванов 1977, 105).

Част, вероятно от надгробен кръст, представляваща хоризонтална гредка, от с. Теке, Софлийско

Каменният къс, който е вграден в зид на дворна ограда в селото, е с кирилски надпис. Изработен е от бял мрамор. В средата личат следи от вкопан кръст. От двете му страни, в оградени полета, оформени с вкопани линии, е разположен кирилски текст на два реда. Буквените знаци също са вкопани. С изключение на едно, буквените съчетания завършват с точка в средата на реда. От лявата страна е изписано:

р. 1: СТА·

р. 2: МАЖ

От дясната страна се различават буквени съчетания:

р. 1: ДИМИ·

р. 2: СТА·

Фиг. 3. Част, вероятно от надгробен кръст, представляваща хоризонтална гредка, от с. Теке, Софлийско

Графични особености

В буквените съчетания от дясната страна графемите са с наклон надясно. Графема Д е оформена с горна хоризонтална греда, по кирилски образец.

Най-вероятно това са съкращения на антропоними, от които по-сигурно е разчитането на буквено съчетание ДИМИ като съкратен вариант на ЛИ Димитър.

1.2. Надгробия с гръцки надписи

Надгробия с гръцки надписи в които се откриват български следи, има в гробищата на някогашни български села в Западна Тракия (Софлийско, Димотишко) и в Източна Егейска Македония (Драмско, Сярско, Демирхисарско, Зиляховско). От проучените райони такива надгробия се откриват в землищата на селата: Малък Дервент (грц. Микро Дерио), Софлийско; Булгаркьой (грц. Елинохори), Димотишко – фрагменти от надгробни плочи, зазидани в подпорна стена; Черешово (грц. Пагонери), Волак (грц. Волакас), Плевня (грц. Петруса), Бъбълец (грц. Пирги), Височен (грц. Ксиропотами), Дряново (грц. Монастираки), Драмско; Горно Броди (грц. Ано Вронду), Дутлия (грц. Елеон), Сярско; Крушево (грц. Ахладохорио), Демирхисарско; Клепушна (грц. Агриани), Зиляховско. В надписите се открива главно антропонимия от български произход или оформена по негръцки образец, без характерните гръцки наставки с окончание -с. Надгробните надписи са изписани на надгробни камъни и кръстове или на надгробни плочи.

1.2.1. Надписи на надгробни камъни и кръстове

Най-често те включват антропонимия (ЛИ) от български произход или изписани по български образец имена. По-редки са текстовете, в които е налице употреба на кирилски графем.

Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско, в който е изписано ЛИ Слави

Надгробието е с правоъгълна форма, леко оширена в горния край, който е отчупен. Това пречи да се възстанови цялостната му форма. Малко под отчупения горен край личат контурите на долния край на розета, както и долната част на равнораменен кръст с оширения в краищата. Отдолу, под надписа, са изобразени различни сечива: два вида чукове, брадва, клещи, част от наковалня, които дават сведения за занаята на починалия местен българин, навярно ковач. Обичайна практика през Възраждането е било към надгробния надпис да се добавят изображения на оръдия на труда, които указват трудовата дейност, с която се е препитава починалият (Василиев 1959, 104).

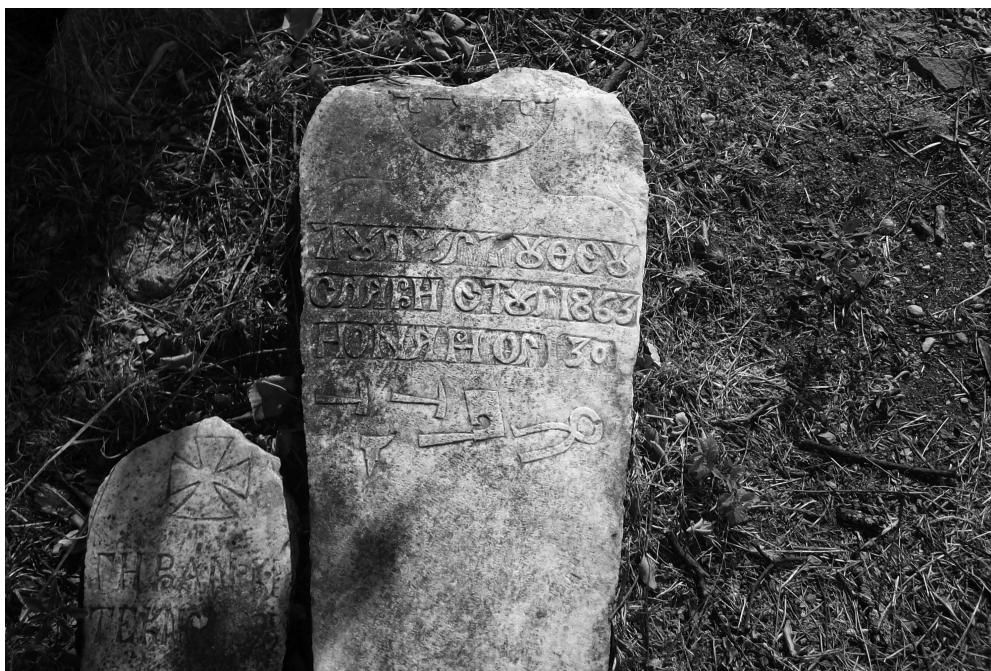
Надписът е разположен на три реда, като буквите са изсечени във вкопани полета, а междуредовата линия е широка:

1 p.: Δ8Λ8S T8 ΘE8

2 p.: CΛABH ET8S 1863

3 p.: HONAPHOS 30.

Нормализиран текст

Фиг. 4. Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско, в който е изписано ЛИ Слави

1 р.: ΔΟΥΛΟΥΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

2 р.: СЛАВН ΕΤΟΥΣ 1863

3 р.: ΗΟΝΑΡΗΟΣ 30

Превод: Раб божи / Слави година 1863 / януари 30.

Графични особености

Диграфи: р. 3: Р+Н.

Буквите са с широки стволоче, като са орнаментирани (графема Λ, Α, Δ, Β, Ρ). Графема Α и Λ са със задни отвесни греди с триъгълни серифи в двата края. Оформени са като от задната отвесна греда, малко под горния ѝ край, се отделя хоризонтална линия, която извива надолу и продължава с вдлъбнатина в средата, наподобявайки кирилска буква Л. При графема Α наклонената линия прави извивка и опира в средата на предната отвесна греда. Графема Δ е с хоризонтална линия наляво в горния край. Графема Β е изградена от хаста и от две хоризонтални линии (в горния край и в средата), чиито краища се завиват надолу и оформят малки кръгчета. По подобен начин е оформена и графема Ρ, само с горна хоризонтална линия със завит край. Изящно е изписана графема ϝ (ук) с елипсовидна долна част и симетрично разположени извити горни линии.

Интерес представлява употребата на българско ЛИ *Слави*, изписано по български образец, без характерните за гръцкия език наставки *-ос*, *-ис*, *-ас*

при имената, включително и при ЛИ. От това може да се предположи, че каменоделецът е бил местен българин. Прави впечатление и изписването на месец януари в облик *ионариос*, което показва недобро владение на писмения гръцки език.

Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско, на Ана презвитера

Надгробие то е с трапецовидна форма, като в горния край страните се скосяват и оформят остър връх. Под върха, във вдълбан кръг, е изсечен кръст, чиито контури трудно се различават. Надписът е разположен на четири реда, като буквите са изсечени във вкопани полета, разделени от широка междуредова изпъкнала ивица.

Надпис:

- р. 1: ANA ΠΡΗΖΒΙΤΕΡΑ
- р. 2: ΕΤΥΣ 1841
- р. 3: ΔΗΚΕΜΒΡΗ
- р. 4: 22.

Нормализиран текст:

- р. 1: ANA ΠΡΗΖΒΙΤΕΡΑ
- р. 2: ΕΤΟΥΣ 1841
- р. 3: ΔΗΚΕΜΒΡΗΟΥ
- р. 4: 22.

Превод: Ана презвитера / година 1841 / декември / 22.

Графични особености

Диграфи: р. 1: Р+Н.

Рисунъкът на буквените знаци е същият като на предишното надгробие. Орнаментирани са. Откриват се различия при изписването на отделни графеми. Графема Δ е с горна хоризонтална греда, която е удължена наляво и излиза пред предната наклонена греда. Графема Η е с пресечна къса отвесна линия в средата на съединителната хоризонтална греда, с което се наподобява кръст. Цифровият знак 4 е с наклонена линия в средата, пресичаща отвесната греда.

В текста е засвидетелствана характерната за местните югоизточни (тракийски) български говори редукция *e > u*: ΠΡΗΖΒΙΤΕΡΑ, ΔΗΚΕΜΒΡΗΟΥ (Стойков 1993, 97; Бояджиев 1991, 46–47). Освен това прави впечатление побългареният облик с изписана графема за звучна съгласна ζ (з): грц. πρεσβύτερος 'свещеник' – *презвитера* 'съпруга на свещеник'.

Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско, на Русу

Надгробие то също е с трапецовидна форма, като линиите в горния край се скосяват и се събират в остър връх. В горния край има изсечен равнораменен кръст във вкопано кръгло поле, с тънки линии в пресечната част на гредите и с оширения на външните им краища. Надписът е разположен на два реда. Буквените знаци са изсечени във вкопани полета, които са разделени от

тясна изпъкнала междуредова ивица:

р. 1: РҪСҪ

р. 2: 1839

Нормализиран текст:

р. 1: РΟΥΣΟΥ /

Р. 2: 1839.

Графични особености

Последният цифров знак от отбелязаната дата е с малко кръгче в горния край и със следи от отвесна линия, която обаче не е извита в долния си край. Буквените знаци са орнаментирани (графема Р).

Изписаният антропоним – мъжко ЛИ РΟΥΣΟΥ Русу – е от български произход, като е засвидетелствано в писмени паметници от XV в., в облик Русо (Заимов 1988, 194). В графичния облик на ЛИ е засвидетелствана характерната за източните български говори редукция *o > y* в краесловие (Стойков 1993, 97).

Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско, на Стану и др.

Надгробие то е с правоъгълна форма, като в горната част страните се сключват полегато и се събират в остър връх.

Фиг. 5. Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско, на Стану

Украса: В горния край, под острия връх, е вдълбан равнораменен кръст. Краищата на страничната гредка и горният край на отвесната гредка са с леко оширение. Долният край опира в хоризонтална линия, чиито два края са извити и са със заострени нагоре върхове. От двете страни на кръста са изобразени растителни мотиви. В четирите ъгъла, при свързването на двете греди на кръста също има изобразени растителни мотиви.

Надпис: Текстът е разположен на четири реда. Буквените знаци са вдълбани с тънки линии. Междуредовите пространства са широки, без да са оформени с ивици.

р. 1: НΔΛΛΗ· ΤϠ ΘΕϠ

р. 2: ΣΤΑΝϠ·: 1891:

р. 3: ΑΠΡΙΛΙϠ ·8· ΘΕΟ ·

р. 4: ΔϠΡΗ · ΣϠΦΙΑ · 1880.

Нормализиран текст:

р. 1: НΔΟΥΛΗ· ΤΟΥ ΘΕΟΥ

р. 2: ΣΤΑΝΟΥ·: 1891:

р. 3: ΑΠΡΙΛΙΟΥ ·8· ΘΕΟ ·

р. 4: ΔΟΥΡΗ · ΣΟΥΦΙΑ · 1880.

Превод: Рабите Божии / Стану 1891 / Април 8 Тео / дури Суфия 1880.

Графични особености

Диграфи: р. 4: Ρ+Η; р. 5: Ρ+Η.

Графема Ν е с вълнообразна наклонена свързваща линия.

Диалектни особености: следи от редукция *ο > у*: ЛИ ΘΕΟΔΟΥΡΗ *Теодури*; ΣΟΥΦΙΑ *Суфия*; ΣΤΑΝΟΥ *Стану*; название на месец: ΑΠΡΙΛΙΟΥ.

ЛИ ΣΤΑΝΟΥ *Стану* е от български произход, като фонетичен вариант *Стано* е засвидетелстван в писмени документи от XV в. (Заимов 1988, 206). Женско ЛИ *Стана* произхожда от мъжко ЛИ *Стан*, засвидетелствано в писмени източници от XII в. (Заимов 1988, 204).

Отделни думи и пасажии от текста са отграничени с точка по средата на реда, а изписаната дата на р. 2 е отделена от двете страни с отвесно триточие.

Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско, на Иван

Надгробието представлява малък каменен къс с трапецовидна форма, като в горния край страните се скосяват и оформят остър връх.

Украса: в горния край, под острия връх, е изобразен равнораменен кръст с оширение в краищата на гредите.

Надпис: двуредов, като буквените знаци са вдълбани, без да са оформени редови полета и междуредови пространства. Хастите са със серифи. Текстът не се разчита добре, особено в края на горния ред.

р. 1: ΓΗΒΑΝ[Η]

р. 2: ΤΕΚΝΟ 1898[3].

Превод: Иван чедо (дете).

Графични и граматични особености

Интерес представлява облик ГНВАН[Н] на ЛИ *Иван*. Начално буквено съчетание ГН предполага отбелязване на йотувана начална гласна *и* (*йи*), което е характерно за тракийските говори в Беломорието: *йѝме, йѝзвур, йѝмѝм, йѝгли* (Бояджиев 1991, 50). Поначално тези български говори са с висока степен на йотация на гласните: *йѝгне, йѝдру, йѝдин, йѝргѝнин, йѝсен, йѝдѝм* (Кочев 1978, 127–133).

ЛИ *Иван(и)* е характерно за българската антропонимична система, като е засвидетелствано в писмени източници от X в. (Заимов 1988).

Надгробен камък от с. Малък Дервент, Софлийско, на Танасио

Запазена е само горната част от отчупен надгробен камък, който е бил с трапецовидна форма и със скосение на двете страни в горния край, завършващо с остър връх.

Украса: в горния край, в пространството от скосението до острия връх е изсечен равнораменен кръст с оширени краища, оформени от по две изпъкнали линии.

Текстът е триредов, но повреден и трудно се разчита, особено най-долният ред. Буквените знаци са изсечени във вдълбани полета, разделени от междуредови ивици. Орнаментирани са.

р. 1: ΔΛΟΣ Τῆ ΘΕῆ

р. 2: [T]ANACHO[ʃ]...IER[EO]...

р. 3: ...

Нормализиран текст:

р. 1: ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

р. 2: [T]ANACHO(Y)...IER[EO]...

р. 3: ...

Превод: Раб божи / ...[T]Анасио... иерей...

Графични и граматични особености

Ако се приеме този прочит на текста, е налице мъжко ЛИ *Танас* < от *А-танас*, което е характерно за българската антропонимична система (Ковачев 1987) и е засвидетелствано в писмени източници от XV в. (Заимов 1989).

Надгробен камък от гробището на с. Каваджик (грц. Лефкими), Софлийско

Надгробното е с трапецовидна форма, като в горния край двете страни се скосяват и събират в овален връх. В пространството под върха е оформена розета с изсечен равнораменен кръст, чиито краища са оширени. Надолу следва триредов надпис в добре очертани полета, разграничени от междуредови изпъкнали ивици. Буквените знаци са изсечени и добре оформени.

р. 1: KITE ΔΛΛΣ

р. 2: Τῆ ΘΕῆ ΔΙΜῆ

р. 3: ETOS : 1857

Нормализиран текст:

р. 1: ΚΙΤΕ ΔΟΥΛΟΥΣ

р. 2: ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΔΙΜΟΥ

р. 3: ΕΤΟΣ : 1857

Превод: (Тук) почива раб / божи Диму / 1857 година.

Графични особености

Графема Δ е с къса хоризонтална греда в горния край, над връзката между наклонените греди. Графема Т е с леко извити навън краища на отвесните черти в двата края на хоризонталната греда. Графема Μ е със серифи в горния и долния край на отвесните греди.

Интерес представлява антропонимът ΔΙΜῸ ΔΙΜΟΥ, изписан по български образец. Открива се характерната за източните български говори редукция $o > y$ (Стойков 1993, 97), която е отлика и на тракийските говори в Западна и Източна Тракия (Бояджиев 1991, 46). Мъжко ЛИ Димо е засвидетелствано в писмени източници от XV в. (Заимов 1988).

Надпис на надгробен кръст от двора на църквата „Св. Димитър“ в с. Горно Броди, Сярско

Кръстът е равнораменен с горно трапецовидно рамо. Изработен е от бял мрамор. Краищата на горното и на дясното рамо са отчупени. В горната част на горното рамо е оформен кръст с детелини в краищата. В лявото поле над хоризонталната греда на кръста е изписано ΙΣ, а в дясното – ΧΣ. Съответно под хоризонталната греда се разчита: вляво ΝΙ, а вдясно ΚΑ.

Надписът е четириредов, като буквените знаци са вдълбани с тънки линии в полето на хоризонталната греда на надгробния каменен кръст. Липсват междуредови пространства.

р. 1: ΗΔῸΚΤΕ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΗ

р. 2: ΘΕῸ ΧΑ· ΔΙΜΙΤΡΕ · ΑΜ(Ν)Ὸ

р. 3: ΒΡῸΝΤῸΥ· ΕΤῸΣ · 1853

р. 4: ῶΚΤΟΜΒΡΙῸΥ· 26 ·

Нормализиран текст:

р. 1: ΗΔΟΥΚΤΕ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΗ

р. 2: ΘΕΟΥ ΧΑ· ΔΙΜΙΤΡΕ · Α(Ν)ΟΥ

р. 3: ΒΡΟΥΝΤΟΥ· ΕΤΟΥΣ · 1853

р. 4: ΟΥΚΤΟΜΒΡΙΟΥ· 26 ·

Превод: Тук почива рабът / божи ха[джи] Димитре Ано / Вронту, година 1853 / октомври 26.

Графични особености

Хастите на буквените знаци са със серифи в краищата. Буквите на долните два реда са с по-дребен шрифт и като цяло графемите наподобяват небрежно уставно писмо. Графемите Μ, Ν, Α са с извити настрани краища на отвесните или полегати греди. Графема Ε в дума ΗΔΟΥΚΤΕ е с две хоризон-

тални черти между долната и горната хоризонтална гредка, като долната черта е по-къса. Графема К е с елипсовидно извита долна наклонена гредка. Налице е употреба на графема γ (ук) за звук у, но в единичен случай, а в началото е отбелязано буквено съчетание ОУ (ΟΥ). Има успоредна употреба на графемите С и Σ.

Граматични особености: наличие на редукция $o > u$ в началословие и краесловие: ΟΥΚΤΟΜΒΡΙΟΥ; Α(Ν)ΟΥ ΒΡΟΥΝΤΟΥ.

Антропонимът *Димитре* не е изписан по гръцки образец. Налице е подобно отбелязване на български антропоними в кодексите на Сярската митрополия от XVII до XIX в.: Стамυ Димитри от 1867 г., но при употребата на кирилско писмо с датировка от 1787 и 1800 г. се изписва облик, оконचाващ на -е: Х. Γεωργе Стоνъ март-росъ; Х. Γεωργе Стонъ Пенкω; Х. Γεωργе Стонъ Паронъ (Шишков 1918а, 54, 59).

Надпис на надгробен кръст от гробището в с. Каваджик, Софлийско

Кръстът е равнораменен, с овално оширение от двете страни на долната част на отвесната гредка. Подложен на многогодишни атмосферни влияния, той е с повредена повърхност. Откриват се следи от украса по горната част на отвесната гредка.

Надписът е триредов, като двата горни реда са разположени на хоризонталната гредка, а третият – на отвесната. Повреден е и на места трудно се разчита. Не се открояват добре оформени междуредови ивици. Графемите са вдълбани, с тънки линии.

- р. 1: Κ+ΗΤΕ Ο ΔΕΛΟΣ ΤΩ ΘΕΩ
р. 2: ΑΘΑΙΑΣ[Ι]ΟΣ ...ΧΡΙΣΤΩ...
р. 3: ΟΚΤ+[Ο]ΜΒΡΙΩ 2

Нормализиран текст:

- р. 1: Κ+ΗΤΕ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
р. 2: ΑΘΑΝΑΣ[Ι]ΟΣ ...ΧΡΙΣΤΟΥ...
р. 3: ΟΚΤ+[Ο]ΜΒΡΙΟΥ 2

Превод: Почива раб божи / Атанас... Христо... / октомври 2.

Графични особености

Диграфи: р. 3: Μ+Β, Ρ+Ι; р. 4: Ρ+Ι.

Интерес представлява графичното оформление на антропонима ΑΘΑΙΑΣ[Ι]ΟΣ (ΑΤΑΝΑΣΙΟΣ), като графема Ν е заменена с кирилска графема И. Такава грешка може да се допусне от недобре владеещ писмената норма на гръцкия език писач, т.е. в случая от българин, тъй като в с. Каваджик, Софлийско, са живеели погърчени българи. По данни на Ан. Разбойников през 1912 г. селото е имало 120 български семейства и 200 гръцки (Шалапатов 2011, 200). Интересно е, че Т. Карайовов определя населението на с. Каваджик от нахия Пишман (с. Пишмянкьой, Софлийско) като православни гърци. Посочената им численост е 300 семейства (Карайовов 1903, 185).

Надпис на надгробен кръст в двора, до апсидата на църквата в с. Карлуково (грц. Микрополис), Драмско

Мраморният кръст е без украса. Равнораменен е, като хоризонталната греда е по-широка, заради разположения на нея текст. В долния ѝ край, при връзката с отвесната греда е направено едно късо хоризонтално оширение, в което е вписана част от надписа.

Надписът е на гръцки език и е разположен на хоризонталната греда и на долната част на отвесната греда. Осемредов е. Буквените знаци са изсечени във вкопани редове:

- р. 1: εν ΤΑ ΟΙΘΑ ΚΕΙΤΑΙ
- р. 2: ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ
- р. 3: ΣΤΟΝΛ. ΑΠΟ ΒΙΩΣΤΑ ΣΤΟ
- р. 4: 1920 14. ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΕΝ ΤΟ
- р. 5: · ΝΟΣΟΚΟ-
- р. 6: ΜΕΙΩ
- р. 7: ΤΕΣΣΑ-
- р. 8: ΛΟΝΙΚΗΣ

Нормализиран текст:

- р. 1: ΕΝΤΑΟΥΘΑ ΚΕΙΤΑΙ
- р. 2: ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ
- р. 3: ΣΤΟΝΛ. ΑΠΟΒΙΩΣΤΑ ΣΤΟ
- р. 4: 1920 14. ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΕΝ ΤΩ
- р. 5: · ΝΟΣΟΚΟ-
- р. 6: ΜΕΙΩ
- р. 7: ΤΕΣΣΑ-
- р. 8: ΛΟΝΙΚΗΣ

Превод: Тук почива / войник Филип / Стоил починал в / 1920 г., 14 октомври в болни / цата / в Солун.

Графични особености

Налице е употреба на малки букви ε, σ, ω, наред с главните Ε, Σ, С; Ω. Тесните междуредови ивици на места се прекъсват от изкривените хоризонтални буквени редове.

Въпреки че надписът е късен, от 20-те години на XX в., той е ценен, тъй като в него е включен антропоним σΤΟΝΛ *Стоил*, който е от български произход, образуван от мъжко ЛИ *Сто(йо)* + наставка *-ил* (Ковачев 1987). Засвидетелстван е в писмени документи от XIV – XV в. (Займов 1988).

1.2.2. Открити надписи на надгробни плочи, в които има български следи

По-малко е количеството на откритите надписи на надгробни плочи, в които има български следи. Те са с по-голяма украса, включваща орнаментиране на надгробната плоча по краищата, изобразяване на инструменти и пособия, показващи трудовата дейност на починалия, а над текста е изсечен

кръст в розета, понякога допълнена от странични по-малки розети с растителни и геометрични елементи.

Надгробна плоча от с. Малък Дервент, Софлийско, на Георги

Плочата е правоъгълна, тънка, с правилна форма.

Украса: В горния край е оформена розета с изобразен кръст, чиито четири края са пресечени от къси напречни линии. Всеки пресечен край на кръста е изсечен във вкопано поле с добре оформени извити краища. В средата на кръста, където се пресичат хоризонталната и отвесната гредка, е оформен малък кръг. От лявата страна на централния кръг надолу се спуска броевица, а от дясната – верижка с медальон в долния край. От двете страни в долния край на розетата с изсечения кръст се спускат линии, които после извиват встрани и в краищата на плочата завиват надолу, към полето на текста. Така се оформят контурите на човешко тяло с глава, врат и рамене. От двете страни на розетата, в долния ѝ край са издълбани два малки кръга. Надгробната плоча е с орнаментировка по краищата от начупена линия, оформяща триъгълници в тясната ивица до вкопаната успоредна на краищата линия. Такава орнаментировка е предпочитана от местните каменоделци, докато за надгробните плочи от с. Факия, Бургаско, например е характерен въжевиден орнамент, приличен на шнур (Василиев 1959, 105). Шнуроподобната рамка е типична и за надгробията от селата Щит и Пашово, Хасковско (Матакиева-Лилкова 1987, 161).

Надписът е четириредов. Буквите са изсечени във вкопани полета, разделени от изпъкнали междуредови линии. Орнаментирани са.

- р. 1: ТАФЪS PENIXPOS КАЛН
р. 2: ПТНТН ТÓ СОМА ТÓ ОДЕ Ó
р. 3: NОМА ТÓ ГЕОРГН ЕТÓS
р. 4: 1857 СЕПТЕМВРНГ[Т]Ó 05

Нормализиран текст:

- р. 1: ТАФОУS PENIXPOS КАЛН
р. 2: ПТНТН ТОУ СОМА ТОУ ОДЕ О
р. 3: NОМА ТОУ ГЕОРГН ЕТОУS
р. 4: 1857 СЕПТЕМВРН [Т]ОУ 05

Превод: Гроб беден (скромнен) по / крива тялото му и / мето му е Георги година / 1857 септември 5.

Графични особености

Диграфи: р. 1: N+H, A+H; р. 2: T+H; р. 3: Г+H; р. 4: P+H.

Изписването на графемите А и Л, както и на закръглените части на В и Р, е като това на текста от първото надгробие от българското гробище на с. Малък Дервент, Софлийско, разгледано в изследването. Графемите А и Л са с отвесна задна гредка и извита предна линия, подобно на извивката на кирилска графема Я. Графемите В и Р са с хоризонтални линии, завършващи с малки кръгове в краищата. Интерес представлява оформлението на графема М в средисловие,

като двете хасти са по височината на реда, а по-ниско от горните им краища започват извити нагоре елипсовидни линии, чиито върхове се събират в средата на буквения знак. Графема П е с изтеглена силно надолу в средата горна хоризонтална греда, подобно на обикновено М. Буквен знак Е е с наклонена надолу средна хоризонтална линия.

Граматични особености

Засвидетелствана е редукция $o > y$: ТАФЪS тафус вм. тафос 'гроб'.

ЛИ ГЕОРГН *Георги* е изписано по български образец, без гръцко окончание -ос и с графема *o* в средисловие, вместо с ω (Γεωργιος).

Надгробна плоча от с. Малък Дервент, Софлийско, на Янчу бакалин

Плочата е с правоъгълна форма, като има заоблени краища в горния край.

Украса: В горната част е оформена розета с изсечен в нея кръст. Горното отвесно и хоризонталните рамена на кръста са с къси пресечни линии. Долният му край е стъпил на издигната основа. В средата на кръста е очертан кръг, а в четирите ъгъла при свързването са изобразени растителни мотиви. От двете страни, в долния край на розетата, са оформени малки кръгове с вдълбани слънца. Пространствата около тях са очертани с тънки вкопани иви-

Фиг. 6. Надгробна плоча от с. Малък Дервент, Софлийско, на Янчу бакалин

ци, спускащи се отвесно от розетата и извиващи в двете посоки до краищата на плочата. В десния край на плочата, под розетата, е изсечено огърлие с малко кръстче в единия край.

Под надписа е изобразена теглилка, посочваща трудовата дейност на покойника – бакалин, което е отбелязано и в надписа.

Надпис: триредов, като графемите са вдълбани с тънки линии направо на повърхността, без да са оформени вкопани полета. Отделните думи са отграничени с точки в средата на реда. Междуредовите пространства на места са изкривени от излизащи извън реда графемите.

р. 1: ΤΑΦΟΣ· ΠΕΝΙΧΡΟΣ· ΚΑΛΠΤΗ

р. 2: ΤΕΤΟΣΟΜΑ· ΟΔΥΛΟΣ· ΤῸ ΘΕῶ

р. 3: ΓΗΑΝΤΣῸ· ΤῸ ΡῶΣῸ : ΜΠΑΚΑΛΗ

Нормализиран текст:

р. 1: ΤΑΦΟΣ· ΠΕΝΙΧΡΟΣ· ΚΑΛΠΤΗ

р. 2: ΤΕΤΟΣΟΜΑ· Ο ΔΟΥΛΟΣ· ΤΟΥ ΘΕΟΥ

р. 3: ΓΗΑΝΤΣΟΥ· ΤΟΥ ΡΟΥΣΟΥ : ΜΠΑΚΑΛΗ

Превод: Гроб беден (скромен) покрива / тялото на раба божи Янчо / (син) на Русо бакалин.

Графични особености

Диграфи: р. 1: Т+Н; р. 3: Λ+Н.

Граматични особености: редукция *ο > у*: ЛИ ΓΗΑΝΤΣΟΥ *Янчу*; ΡΟΥΣΟΥ *Русу*.

Налице е употреба на мъжко ЛИ *Русу* от български произход, засвидетелствано с облик Русо в писмени паметници от XV в. (Заимов 1988). А ЛИ *Янчу* в този си облик, с наставка *-чу*, е характерно за българската антропонимична система, като е засвидетелствано в писмени източници отпреди XII в. (Заимов 1988).

Надгробна плоча от с. Малък Дервент, Софлийско, на Салвили

Украса: Плочата е орнаментирана с кант от начупена линия по краищата. В централната част на горния ѝ край е оформена розета с изсечен в нея кръст. Пространството между гредите на кръста е богато орнаментирано с растителни елементи, като от двете страни, под хоризонталната греда, има изобразени и малки кръстове. От двете страни в долния край на розетата са вкопани малки кръгове слънца. Под тях се спускат вкопани линии, които извиват настрани и надолу, като достигат до орнаментния кант на плочата. Така се оформя силует на човек с глава, врат и рамене.

Под текста е изсечено рало, но фигурите пред него, навярно впрегатни животни, не се различават, тъй като плочата е повредена. Символите сочат каква е била трудовата дейност на починалия, който вероятно се е препитавал със земеделие.

Текст: петредов, като първите четири реда са с изсечени буквени знаци в издълбани полета, разделени от изпъкнали междуредови линии, а на послед-

ния пети ред графемите са вдълбани. Характерно за текста е, че писачът не е разграничил отделните думи, като на места е налице слято изписване, т.е. са оформени графични думи, а на други се откриват разкъсани думи. Плочата е начупена, с пукнатини, минаващи през предния край на двата горни реда, което затруднява разчитането на надписа.

- р. 1: ТА...8ΠΕΝΗΧ ΡΟS ΚΑΛΗ
р. 2: Π...(?)ΤΗΤΕ Τ8S8 ΜΑΤ8Ο ΔΕΟΝΟ
р. 3: ΜΑ Τ8 C(!)ΑΛΒΗΛΗ Τ8Π8 ΤΕ ΓΗΟΡΓΗ
р. 4: ΗΛΘΗΣ ΑΒΡΑΜ ΚΗ ΗSΑΚ ΕΤ8S 18(4)7
р. 5: ΔΗΚΕΝΒΡΗ8 3

Нормализиран текст:

- р. 1: ТА...ΟΥS ΠΕΝΗΧ ΡΟS ΚΑΛΗ
р. 2: Π...(?)ΤΗΤΕ ΤΟΥSΟΥ ΜΑΤΟΥΟ ΔΕ ΟΝΟ
р. 3: ΜΑ ΤΟΥ C(!)ΑΛΒΗΛΗ ΤΥΠΟΥ ΤΕ ΓΗΟΡΓΗ
р. 4: ΗΛΘΗΣ ΑΒΡΑΜ ΚΗ ΗSΑΚ ΕΤΟΥS 18(4)7
р. 5: ΔΗΚΕΝΒΡΗΟΥ 3

Превод: Беден гроб покрива тялото му, името му Салвили (!) син на Георги / дойде (при) Аврам и Исак година 1847 / 3 декември.

Графични особености

Диграфи: р. 3: Λ+Η, Γ+Η; р. 4: Α+Β, Α+Μ, Α+Κ; р. 5: Ν+Β.

Интерес представлява пасажът от последните два реда: „Дойде при Аврам и Исак...“. Вероятно това е цитат, заимстван от гръцки надгробни текстове. Подобен текст не се открива на другите запазени надгробни плочи от унищоженото българско гробище в с. Малък Дервент, Софлийско. Не се открива и на надгробията с гръцки надписи от гробището в с. Факия, Бургаско (Василиев 1959: 103–108), както и на тези с кирилско писмо от Копривщица (Райнов 1923).

Граматични особености

Открива се редукция $e > u$, характерна за западнотракийските говори в Димотишко и Софлийско, като част от югоизточните български говори (Бояджиев 1991: 46–47): ΔΗΚΕΝΒΡΗ8 дикенвриу вм. декемвриу; ΛΗ ΓΗΟΡΓΗ Гиорги. В облик *дикенвриу* се среща и фонетична замяна на назални съгласни $m > n$.

ΛΗ ΓИОРΓИ е изписано по български образец, без характерната гръцка наставка *-ос* и без графема ω в средисловие (Γεωργίος). ΛΗ Салвили може да се възприеме като графичен вариант (вероятно графична грешка) на разпространеното в Западна Тракия ΛΗ *Славил*. Мъжко ΛΗ Славил < от ΛΗ *Слав* + наставка *-ил* е засвидетелствано в писмени източници отпреди XV в. (Займов 1988).

Надпис на надгробие в гробището до църквата „Св. Атанас“ в с. Криводол (Егри дере), Зиляховско

Надписът е на мраморна плоча, разположена в долната част на миниатюрен надгробен параклис. Той е двуредов, с вкопани букви, боядисани с черна боя.

р. 1: ΙΕΡΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΒΟΖΙΚΗΣ

р. 2: ΑΠΕΒ 3 – 12 ...1988 ΕΤΩΝ 62.

Превод: Свещеник Димитриос И. Бозикис / починал на 3. 12. 1988 на 62 години.

В този сравнително нов надгробен надпис прави впечатление наличието на фамилно име ΒΟΖΙΚΗΣ ΒΟΖΙΚΙΣ (БОЖИКИС), което е от български произход < от ЛИ *Божик*, широко разпространено в Драмско и Сярско, по данни от кондики на стари манастири в района (Шишков 1918; 1918а). Според Й. Заимов ЛИ *Божик* е засвидетелствано в писмени източници от XV в. (Заимов 1988). Важно е да се отбележи, че името е на местен православен свещеник, което показва несъмнения български характер на местното население.

1.2.3. Надгробия с оцелели фрагменти от текстове

Откриват се и части от надгробия с оцелели фрагменти от текстове. Те са вградени в зидове, най-често на църковни дворове. В случая се отбелязват два такива епиграфски паметника от подпорния зид над църквата „Св. Атанас“ в с. Булгаркьой, Димотишко.

Част от надпис, вероятно на надгробна плоча на Султана

Парчето мрамор е вградено в подпорна стена над църквата в с. Булгаркьой (грц. Елинохори), Димотишко. Буквените знаци са изсечени във вдълбано поле, като има тясна междуредова ивица.

р. 1: C8[ΛΤ](Α)[Ν]Α...

р. 2: 1762

Нормализиран текст

р. 1: COY[ΛΤ](Α)[Ν]Α...

р. 2: 1762

По разчетените частично оцелели фрагменти от буквени знаци може да се възстанови женско ЛИ Султана, разпространено през Възраждането в българската личноименна система.

Графични особености

Графемите Α и Λ са оформени със задна отвесна греда, към чиято среда отпред е долепен един ъгъл при графема Α и леко наклонена напред линия, преминаваща в отвесна, при графема Λ. Подобно оформление графема Α има в Темничкия надпис (Йончев 1975, 167). Графема 8 (ук) е художествено

оформена от две части: долна кръгла основа и горна, наподобяваща латинска графема V, чийто връх пресича линията на кръга. Буквен знак N е с начупена съединителна наклонена линия между двете хасти.

Интерес представлява и датата 1762, според която епиграфският паметник е най-стар от всички открити досега и включени в изследването подобни епиграфски паметници от Беломорието.

Част от вероятен надпис на надгробна плоча, като каменният къс с надписа е вграден в подпорна стена над църквата в с. Булгаркьой, Димотишко

Камъкът е варовиков, с обработена лицева страна. Графемите са вкопани, като няма редови полета и оформени междуредови пространства. Надписът е двуредов.

р. 1: CϣΛTAN[A]...

р. 2: ...18...2

Нормализиран текст

р. 1: COYΛTAN[A]...

р. 2: ...18...2

Графични особености

Отвесните греди са със серифи в краищата. Графемите A и Λ са оформени със задна отвесна гредка и залепена отпред леко наклонена линия, която после става отвесна. При графема Λ в средата на отвесната гредка се оформя своеобразен кръст.

За съжаление, символите на долния ред не могат да бъдат разчетени напълно. Ако се приеме, че са цифрови символи, може да се различи година 18...2, а най-отпред е отбелязана графема A.

Изводи

Данните от разгледаните епиграфски паметници, открити в някогашни български села в Западна Тракия и Източна Егейска Македония, показват наличие на имена от български произход. Друга група ЛИ, макар характерни и за гръцката личноименна система, са оформени по български образец, без типичните гръцки наставки -ис, -ос, -ас. В кратките гръцки текстове са засвидетелствани фонетични особености на местните югоизточни български говори като редукция на гласни: $e > u$, $o > y$. Налице са графични особености в гръцките текстове, свързващи местната писмена традиция с кирилското писмо. На места гръцката графема N се изписва като кирилска графема И. Отделни буквени знаци са оформени с характерни за кирилската писмена традиция елементи, например оформлението на графема Д с горна хоризонтална гредка и др. Въпреки осъществяването от гръцките власти старателно прочистване на всички кирилски надписи, все още такива се

откриват. Несъмнено техният брой ще се увеличи, когато, при подходящи условия, бъдат проучени местата на унищожените стари български християнски гробища.

Разгледаните по-голямо количество надгробни надписи от едно гробище, какъвто е случаят с надгробията от унищоженото гробище на някогашното българско християнско с. Малък Дервент, Софлийско, показват майсторството на местните каменоделци в художественото оформление на надгробията и в графичното оформление на надписите. Налице е и добро владеење на различни видове шрифтове (кирилски и гръцки).

Отново трябва да се отбележи, че темата за българските епиграфски надгробни паметници от Беломорието все още не е разработена, а с настоящата публикация се прави опит да се постави началото.

Литература

- Андреев 2007:** Андреев, Хр. Новоразкрити надписи от 1475/1476 година в олтарното пространство на църквата в Драгалевския манастир. – *Paleobulgarica / Старобългаристика*, 2007, № 4, с. 47–86.
- Бакалова 2010:** Бакалова, Е. Стенописни надписи върху свитъци: комуникативни аспекти и източници. – В: *Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. дфн Стефан Смядовски*. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2010, с. 185–214.
- Бешевлиев 1981:** Бешевлиев, В. *Прабългарски епиграфски паметници*. София: Наука и изкуство, 1981.
- Бончев 1995:** Бончев, Ат. *Църковнославянска граматика. Речник на църковнославянски език*. София: ЕТ „Христо Червенаков – Митко“, 1995.
- Бояджиев 1991:** Бояджиев, Т. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Василиев 1959:** Василиев, Ас. *Каменни релефи*. София: Наука и изкуство, 1959.
- Вулев 1972:** Вулев, Г. *Село Кръстополе (Еникъой), Ксантийско*. София: Издателство на ОФ, 1972.
- Генчев 1995:** Генчев, Н. *Българското Възраждане*. София: Наука и изкуство, 1995.
- Грозданова 1989:** Грозданова, Ел. *Българската народност през XVII век. Демографско изследване*. София: Наука и изкуство, 1989.
- Даскалов 1932:** Даскалов, А. Из миналото на Неврокопско и близките му покрайнини. – *Македонски преглед*, 1932, № 4, с. 71–90.
- ДБВ 1995:** *Другите балкански войни – Фондация „Карнеги“*. Фондация „Свободна и демократична България“. София: Фондация „Свободна и демократична България“, 1995.
- Димитров 1970:** Димитров, З. *Стенописни орнаменти от архитектурни паметници в поречието на Струма, Места и Марица*. София: Наука и изкуство, 1970.
- Динеков 1962:** Динеков, П. Надписи от Македония. – *Известия на Института за български език*, № 8, София, 1962, с. 36–53.
- Експедиция 1993:** *Научна експедиция в Македония и Поморавието*, 1916. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993.

- Енчев 1994:** Енчев, Ив. – Видю. *Български народен кръст*. София: “OMDA” Ltd., 1994.
- Займов 1988:** Займов, Й. *Български именник. Първа част. Лични имена у българите от VI до XX век*. София: Издателство на БАН, 1988.
- Иванов 1977:** Иванов, Й. Н. *Български преселнически говори. Говорите в Драмско и Сярско*. София: Издателство на БАН, 1977.
- Йончев 1975:** Йончев, В. *Шрифтът през вековете*. София: Български художник, 1975.
- Карайовов 1903:** Карайовов, Т. Материал за изучаване Одринския вилает. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (СбНУ)*, 19, 1903, с. 164–192.
- КМЕ 1985:** *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 1. София: Издателство на БАН, 1985.
- Ковачев 1987:** Ковачев, Н. *Честотно-тълковен речник на личните имена у българите*. София: Издателство „Д-р Петър Берон“, 1987.
- Коева 1977:** Коева М. *Паметници на културата през българското Възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви*. София: Наука и изкуство, 1977.
- Коруев 1984:** Коруев, П. *Село Габрово, Ксантийско*. София: Издателство на ОФ, 1984.
- Кочев 1978:** Кочев, Ив. Общославянското значение на някои фонетични явления в югоизточните български говори. – *Славянска филология*, 1978, № 15, с. 127–133.
- Кънчов 1970:** Кънчов, В. *Избрани произведения*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1970.
- Матакиева-Лилкова 1987:** Матакиева-Лилкова, Т. Странджанска художествена школа. – В: Сб. *Културно-историческо наследство на Странджа – Сакар*. София: Наука и изкуство, 1987, с. 150–163.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Митринов 2010:** Митринов, Г. Български следи из Беломорието. – *Будител*, юни–октомври 2010, с. 43–52.
- Митринов 2011:** Митринов, Г. Съдбата на един униятски храм (за с. Каяджик, Софлийско). – *Будител*, 2011, № 1, с. 37–44.
- Митринов 2012:** Митринов, Г. Българската църква „Св. Богородица“ в с. Горно Броди, Сярско. – *Будител*, 2012, № 3, с. 71–78.
- Мутафчиев 1973:** Мутафчиев, П. Църковни старини от XVII и XVIII в. – В: *Избрани произведения*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1973.
- НОДМТ 1977:** *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи (1878–1944)*. Т. 3. София: Македонски научен институт, Институт за история към БАН, 1977.
- Паскова 2008:** Паскова, Сп. *По следите на белия вятър. Спомени на егейски бежанци от Драмска, Сярска и Зиляховска околия*. Благоевград: Община Гоце Делчев, 2008.
- Райнов 1923:** Райнов, Н. Копривщенските надгробни кръстове, плочи и зидани извори. – *Годишник на Народната библиотека в Пловдив*, 9, 1923, с. 213–283.
- РКБЕНО 2012:** *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2012.

- Смядовски 1991:** Смядовски, Ст. Към боянските стенописни надписи (1). – *Български език*, 1991, № 3, с. 193–196.
- Смядовски 1993:** Смядовски, Ст. *Българска кирилска епиграфика, IX–XV век*. София: „АГАТА-А“ СД, 1993.
- Смядовски 1994:** Смядовски, Ст. Надписите към стенописите от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Нишко (1331/1332). – *Paleobulgarica / Старобългаристика*, 1994, № 3, с. 17–43.
- Смядовски 1998:** Смядовски, Ст. *Надписите към земенските стенописи*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998.
- Статистика 1878:** *Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г.* София: Македонски научен институт, 1995.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология* (под редакцията на М. Сл. Младенов). София: Издателство на БАН, 1993.
- СР 1999:** *Старобългарски речник*. Т. 1. А–Н. София: Издателство „Валентин Траянов“, 1999.
- СР 2009:** *Старобългарски речник*. Т. 2. О–У. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2009.
- Стрезов 1891:** Стрезов, Г. Два санджака от Източна Македония. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1891, кн. 37–38, с. 1–91.
- ЦИАИ Писмо:** Поверително писмо на екзарх Йосиф I до министър-председателя Иван Евстатиев Гешов от 05.04.1912 г. – *Църковноисторически и архивен институт*, инв. № 10978, л. 147.
- Чилингиров 2012:** Чилингиров, Ас. *Гръцки дневник*. София: Херон Прес, 2012.
- Шалапатов 2011:** Шалапатов, Д. *Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия*. Хасково: Български писател, 2011.
- Шишков 1918:** Шишков, Ст., Й. Попгеоргиев. *Българите в Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саръшабанско. Изследвания и документи с приложение на 13 факсимилета*. Пловдив, 1918.
- Шишков 1918а:** Шишков, Ст., Й. Попгеоргиев. *Българите в Сярското поле. Издирвания и документи с приложение на 5 факсимилета и 1 карта*. Пловдив, 1918.
- Шклифов 2011:** Шклифов, Бл. *На кол вода пиехме*. София: Изток–Запад, 2011.

Доц. д-р Георги Митринов
Институт за български език към БАН
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
1113 София

mitrinov@abv.bg
Assoc. Prof. Georgi Mitrinov, PhD
Institute for Bulgarian Language, BAS
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria mitrinov@abv.bg